

ИНТЕРКУЛТУРНИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ И ДИАЛОГИЗЪМ В НЯКОИ РОМАНИ НА ЛОРАН ГУНЕЛ

Амелия Милчева
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

INTERCULTURAL INTERACTIONS AND DIALOGISM IN SOME NOVELS OF LAURENT GOUNELLE

Amelia Milcheva
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Tarnovo

All novels of the best-selling French author Laurent Gounelle are dedicated to the personal development. The heroes evolution and the plot structure in two of them – „The Man Who Wanted to be Happy“ and „The Frantic Philosopher“ – depend directly on interesting intercultural interactions.

The paper compares those two novels and analyses the importance of intercultural interactions and dialogism.

Key words: contemporary French literature, intercultural interactions, dialogism

В началото на XXI век съвременният глобализиран свят е изпълнен с разнообразни межкултурни връзки и взаимодействия. Срещата между различни култури, сблъсъците или взаимното им обогатяване са явления, проучвани в множество аспекти от ред изследователи. Например Васил Проданов (Проданов 2005: 9 – 12) изброява съвсем общо няколко типа отношения между култури, които си взаимодействат, а именно – деструкция, асимилация, културен синтез, хегемония, дискриминация, инкултурация, пастиш, диалог, културни войни, културни революции и културни бунтове. В процеса на взаимодействие межкултурните контакти често водят до смесване или „меланжиране на културите“ (Копринаров 2013), както и до появата в наши дни на глобална култура, която в своето разнообразие представлява „глобален меланж“ или „метисна култура“ (Проданов 2005: 20 – 21).

Романите на нашумелия френски писател Лоран Гунел са посветени на съвсем друга проблематика – личностното развитие. В някои от тях обаче развитието на героите и структурирането на сюжета са в пряка зависимост от интересни интеркултурни взаимодействия. Това са романите „Човекът, който искаше да бъде щастлив“ и „Обезумелият философ“¹. Същевременно тези два романа на Гунел се характеризират с особено диалогична структура.

Настоящият доклад е посветен на сравнението между два от романите на Лоран Гунел – „Човекът, който искаше да бъде щастлив“ и „Обезумелият философ“. В хода на изложението са набелязани сходните идеи и различията между тези текстове, като накратко е проанализирана проблематиката на интеркултурните взаимодействия, диалогизма и културната идентичност.

„Човекът, който искаше да бъде щастлив“ хронологически е първият роман на Лоран Гунел, публикуван във Франция през 2008 година. Този текст допринася за успеха на автора във Франция и по света. Главният герой в романа е преподавател, който прекарва своята почивка на остров Бали. Неговата националност не е уточнена, по-скоро читателят е принуден да гадае по този въпрос. Във всеки случай преподавателят е англоговорещ. Името му, Жулиан, се споменава само при разговорите на героя с двойка холандски туристи. Съпругът в тази двойка, Ханс, при дискусия с Жулиан споменава Ню Йорк, което ни навежда на мисълта, че главният герой е американец, а не англичанин. Но това си остава само догадка. Явно за Лоран Гунел националността на главния герой не е от значение. Съществена в случая е принадлежността на учителя към групата на западните туристи в Бали, защото в хода на повествованието Жулиан често е отграничаван като представител на особената категория „хора от Запада“.

Опозицията между източна и западна култура присъства неизменно в целия роман. Всъщност по-конкретно става дума за контрастно сравнение между балийската и западната култура.

Романът „Обезумелият философ“, публикуван във Франция през 2012 година, също представя сходно противопоставяне между различни култури в хода на повествованието и в процеса на развитието

¹ Четирите романа на Лоран Гунел са преведени на български език: „Човекът, който искаше да бъде щастлив“. Превод Румяна Маркова. София: ИК „Колибри“, 2009; „Бог пътува винаги инкогнито“. Превод Георги Ангелов, Станимир Делчев, Румяна Маркова. София: ИК „Колибри“, 2010; „Обезумелият философ“. Превод Венелин Прошков. София: ИК „Колибри“, 2013; „Денят, в който се научих да живея“. Превод Румяна Маркова. София: ИК „Колибри“, 2015.

на героите. Обаче в този текст на Лоран Гунел в основата на сюжета е заложен конфликтът между развита и примитивна култура. Главният герой, Сандро, е млад преподавател по философия в Нюйоркския университет. Неговата съпруга, журналистката Тифани, е загинала по тайнствен начин в амазонската джунгла. Лоран Гунел описва още в самото начало на романа страданието на главния герой, причинено от смъртта на жена му. Сандро тръгва за джунглата на Амазония с група от четирима наемници, опитни в подобни експедиции, за да отмъсти за причинената му болка. В състояние на депресия и негативизъм той се отказва от обичайния си начин на живот, а злобата и ненавистта го тласкат към среща с непознатите амазонски обитатели, като единственото, което го мотивира, е желанието за мъст.

Причините, поради които героите в двата романа на Гунел попадат в ситуация на межкултурно взаимодействие, са напълно различни. Именно затова техните реакции, както и развитието им коренно се различават.

Въпреки че и двамата главни герои в романите са преподаватели, при това в развити съвременни западни култури, първоначалното им отношение към чуждата култура е напълно различно.

Жулиан от романа „Човекът, който искаше да бъде щастлив“ е отворен за света и любознателен. Сам споделя в самото начало на романа, че има цветущо здраве и дори не знае защо точно иска да се срещне с известния балийски лечител Самтянг. Оставаме с впечатление, че най-обикновено човешко любопитство и желание за познание го тласкат към това посещение. Според диагнозата на лечителя Самтянг Жулиан е нещастен. Самият той обяснява, че страда, защото все още живее сам. Смята, че е прекалено слаб и не привлича жените. Впоследствие в хода на диалозите с лечителя се оказва освен това, че Жулиан не е удовлетворен и от професията си, че мечтае да стане фотограф. Обяснението на лечителя за състоянието на преподавателя, идващ от Запада, многократно се повтаря с вариации в целия роман – проблемът на Жулиан не е в тялото му, а в неговото съзнание. Такова е и внушението на будисткото мото на романа, гласящо, че човек представлява това, което мисли, защото с мисълта си изгражда своя свят. Различието в концепциите на източната и на западната култура многократно се подчертава както от лечителя, така и от преподавателя Жулиан. Например може да се посочи твърдението на Самтянг, че на Запад хората обикновено разделят тялото от духа. Според лечителя в Бали, т.е. в източните страни, хората смятат, че тялото и духът са тясно свързани и образуват единна цялост. Всъщност това е един от

множеството варианти на упоменатата вече будистка мисъл за силата на човешкото съзнание, преповтарящи смисъла ѝ в целия роман.

По време на диалог с холандските туристи Ханс и Клаудия преподавателят Жулиан обяснява, че ще посети балийски духовен учител, защото срещите с него му дават възможност да си даде сметка за някои неща, помагат му да преоткрие себе си, да опознае себе си по-добре. Жулиан се надява, че впоследствие ще успее да заживее в по-голяма хармония със своята същност.

В романа „Човекът, който искаше да бъде щастлив“ срещите на западния турист и учител с другостта на балийския лечител предизвикват у преподавателя размисъл и авторефлексия. В хода на действието главният герой преживява развитие, тъй като трябва да изпълнява редица задачи или изпитания, поставени му от лечителя Самтянг. Интеркултурното взаимодействие се осъществява основно на познавателно ниво не само по време на диалозите между преподавателя и лечителя, но и при контактите на учителя с балийските жители, както и в процеса на реализация на поставените му от Самтянг задачи.

Всъщност в романа „Човекът, който искаше да бъде щастлив“ връзката с другостта, с Другия е разкрита едновременно в трите различни плана, проанализирани от Цветан Тодоров (Тодоров 1992: 178) и дефинирани като аксиологичен, праксеологичен и епистемологически.

В началото на романа преобладават епистемологическият и аксиологичният план в процеса на интеркултурно взаимодействие между главните герои. Впоследствие праксеологичният план на връзката с другостта води до доближаване на представителя на западната култура, преподавателя Жулиан, към източната култура.

От самото начало на текста Лоран Гунел разкрива образа на своя герой чрез неговите разсъждения, отразяващи преценките му при наблюденията и срещите с балийската действителност, с жителите на остров Бали и с лечителя Самтянг. Много от представите на западния преподавател се оказват схематични и неверни, а предубедеността му е често изпълнена с ирония, дори с цинизъм. Постепенно сравненията между своята и чуждата култура променят представите на учителя от Запада. Същевременно опознаването на ценностите на балийската действителност го кара да вникне в нейните различия спрямо собствения му западна култура.

В процеса на опознаване между героите, представящи ценностните системи на източната и западната култура, отношението към парите и материалните ценности е повод за межкултурен конфликт в хода на действието. Балийският лечител Самтянг има много по-

различна гледна точка по този въпрос от западния турист и учител Жулиан. Самтянг живее доста скромно, освен това не иска преподавателят да му плаща за проведените беседи. Предлага му да се ангажира с обещанието да не пази само за себе си това, което ще открие. Лечителят разкрива пред Жулиан хиндуистката гледна точка по отношение на материалните ценности, според която човек не трябва да се отдава изцяло на желанието за печалба, а да се развива и в друга посока, за да успее в живота. В същия хиндуистки дух Самтянг обяснява, че успехът отразява най-доброто, което човек може да направи през живота си, посвещавайки се на своите дела, съобразявайки се с желанията си, действайки в хармония с ценностите си и със себе си. Според балийския лечител човек би могъл да се посвети и на нещо друго, а не само на себе си, ако в живота му се удаде подобна възможност. Така би допринесъл дори по съвсем скромнен начин с нещо за хората, пък било то и незначително.

Романът на Гунел представя множество други сравнения в процеса на опознаване и интеркултурно взаимодействие между героите. Проблематиката на епистемологическия и аксиологичния план при срещата с другостта засяга например междуличностните взаимоотношения, възпитанието, предразсъдъците и предубедеността, доверието, истината и лъжата, религията и суеверията, щастието, доброто, човешката индивидуалност, предизвикателствата и свободата на избора.

Аксиологичният план на връзката с другостта се характеризира в романа с конфликт на ценности, водещ до личностното развитие и промяната на Жулиан. Лоран Гунел разгръща в хода на повествованието този конфликт и в крайна сметка героят прави своя свободен избор, като жертва парична сума, за да остане в Бали за още няколко дни. Освен това западният преподавател решава да промени професията си и да стане фотограф, открива щастието и предава познанието си на балийско момиченце, което се колебае в избора на бъдещата си професия и начин на живот.

Сюжетната схема и развитието на главния герой в романа „Човекът, който искаше да бъде щастлив“ разкриват положителния резултат от интеркултурно взаимодействие, което по отношение на ценностите се характеризира със своеобразна асиметрия.

За „асиметрия при интеркултурните взаимодействия“ споменава Лазар Копринаров в книгата си, посветена на „меланжирането на културите“ (Копринаров 2013). Изследователят пише по повод на неравнопоставеността на взаимодействията между културите следното: „Пространството на културата е с особена, негеографска подреденост.

Тъкмо затова Западът може да се разполага и в географския Изток. Културното пространство е с ценностен релеф, затова и разстоянията му се мерят с ценностни категории... Културното пространство, колкото и да е многомерно, с каквато и координатна мрежа да разполага, обикновено е с очертани за съответното време *столици на образците и територии на покрайнините*, със средища на водещите и зони на догонващите. Това ценностно конструиране на културното пространство предопределя наличието на асиметрия в интеркултурните взаимодействия... обяснява защо асиметрията се счита за естествено културно явление“ (Копринаров 2013: 52 – 53).

В романа на Лоран Гунел условно и фикционално е разкрита ситуация на интеркултурно взаимодействие от началото на ХХІ век. Остров Бали се оказва първоначално „територия на покрайнините“ и „зона на догонващите“ според определенията на Копринаров. Към тази периферна територия обаче проявяват интерес множество туристи не само от Запад, но и от целия свят. Така всъщност остров Бали също се превръща в своеобразен център на източната култура. При това възможността за свободно придвижване и туризъм в началото на ХХІ век превръщат множество градове, сред които и източни, в подобни „столици на образците“. Културата в тези източни градове разкрива различни традиции и многозначност на образците. Като един от центровете на съвременната източна култура, остров Бали също създава свой образец. Всъщност това е просто един от многото образци на съвременната масова култура.

Същевременно в романа на Лоран Гунел се оказва, че образците на съвременната англоезична масова култура са добре познати на остров Бали. Западът със своите аксиологични координати е разположен по този начин в ценностното пространство на Изтока. Като пример могат да се споменат някои детайли от романа. На остров Бали най-разпространеният език за общуване със западните туристи е английският. Лечителят Самтянг е гледал филмите на Стенли Кубрик и предлага на западния преподавател да гледа отново филм на този режисьор с участието на Никол Кидман и Том Круз във видеоклуба на град Кута. Самтянг е наясно с изследванията на американската фармацевтична индустрия и на американската медицина. Интернет е достъпен, но само в луксозните хотели на остров Бали, посещавани от заможни туристи. Пищният лукс, рекламиран от туристическите агенции и от средствата за масова информация по цял свят, също е присъстващ елемент в културния пейзаж на Бали.

Така асиметрията при интеркултурните взаимодействия, която охарактеризира Л. Копринаров, е разкрита и в „Човекът, който искаше да бъде щастлив“. Обаче в романа на Лоран Гунел тя се основава на съвременната англоезична масова култура и е въведена чрез разгръщането на аксиологичния план на срещата с другостта. Всъщност благодарение на диалога и взаимодействието между героите, които са представители на западната (англоговореща) и източната (балийска) култура, в хода на сюжетното действие „схематичните образи на чуждата култура“ или „предварителните цялостни образи-нагледи на другата култура“ (Копринаров 2013: 32 – 33) са преодоляни и в крайна сметка множество клишета са разрушени. А както твърди Умберто Еко: „да се опитаме да разберем другия, означава да разрушим клишето, без да отречем или заличим неговата различност“ (Еко 2013: 34). Именно по този начин в романа „Човекът, който искаше да бъде щастлив“ западният преподавател и балийският лечител успяват да се опознаят, но и да съпоставят ценностите си в хода на повествованието.

Вследствие на така разгърнатите епистемологически и аксиологичен план при интеркултурното взаимодействие между героите, както бе споменато вече, в праксеологичен план е разкрито постепенното доближаване на представителя на западната култура до ценностите на балийския Изток. Този процес не предизвиква асимилация, а по-скоро културен синтез при еволюцията на главния герой Жулиан.

В романа „Обезумелият философ“ конфликтът между развита и примитивна култура е изначално зададен, тъй като отношението на главния герой, университетския преподавател Сандро, към индианците от Амазония е напълно отрицателно.

Аксиологичният, праксеологичният и епистемологическият план според дефиницията на Цветан Тодоров отново са илюстрирани при интеркултурните взаимодействия и връзките на главния герой с другостта на амазонските индианци. Развитието на Сандро и структурирането на сюжета разкриват в романа на Гунел сблъсъка между двете култури – развитата американска култура и примитивната култура на индианците от Амазония. Именно около този конфликт се развива повествованието в романа, притежаващ жанровите характеристики на приключенския роман и трилъра. В началото на сюжетното действие отново преобладават аксиологичният и епистемологическият план при интеркултурните взаимодействия между героите. Впоследствие паралелно и последователно е разгърнат праксеологичният план. Така например Сандро още при първия си контакт с джунглата на Амазония се чувства като в черна дупка или в затвор. За да

устои на опасностите и липсата на комфорт, нюйоркчанинът мислено се пренася в Манхатън на удоволствията от консуматорската цивилизация, спомня си за философските дискусии с колегите от университета, както и за обичта на Тифани. Колкото по-близо до индианската общност обаче се оказва главният герой, толкова по-добре той опознава живота в джунглата на Амазония, а интелектът му все по-задълбочено преценява ценностите на индианците. Праксеологичният план на сблъсъка с другостта е разкрит особено интересно, защото Сандро и наемниците действат като конкистадори, те подлагат на безмилостна асимилация амазонските индианци. Тази асимилация цели причиняване на бавно и мъчително нещастие, мотивирано от желанието за мъст на университетския преподавател. Главатарят на наемниците, Кракус, цинично възприема индианците като първобитни, но щастливи в простотията си диваци, като „щастливи тъпаци“ (Гунел 2013: 45 – 46), за него те приличат на „добичета, заинатени в своя тъп оптимизъм“ (Гунел 2013: 56). Значително по-умният преподавател по философия анализира другостта на индианците, за да намери слабите им места, но всъщност ги опознава, надскачайки клишетата. Сандро оценява радостта на амазонските обитатели, които са щастливи във всеки миг от своя живот, разбира, че те не очакват нищо от никого, искрени са, не съдят никого и не се опасяват, че ще бъдат съдени, напълно свободни са. В романа „Обезумелият философ“ пъкленият план за отмъщение на университетския преподавател трябва да постигне няколко цели, а именно да отклони вниманието на индианците от самите тях и от реалния свят. Според Сандро е необходимо да се измисли начин, чрез който обитателите на Амазония да бъдат хипнотизирани още от сутринта, да бъдат засипани с външни стимули, за да загубят връзката си с действителността. Според американския преподавател по философия трябва да се измисли начин, който да попречи на амазонските обитатели да използват „петте си сетива, интуицията и инстинкта си в отношението към света, а вместо това да им бъде продиктувано изкривено виждане на реалността“ (Гунел 2013: 61). Тъй като индианците виждат всичко в положителна светлина, трябва да бъдат накарани да възприемат отрицателно неутрални неща, а това може да се постигне, като се засипват от сутринта с лоши новини, проблеми и опасности. Колкото повече Сандро и Кракус опознават амазонските обитатели, толкова по-изумително измислят нови похвати за причиняване на тяхното нещастие, като например индианците да бъдат разделени от природата с огради и да бъдат отделени едни от други или пък да бъдат заразени с вируси, както и да им бъде внуше-

но нещастieto на индивидуализма, а също и страх от другите, страх от липса на храна или любов, в крайна сметка се опитват дори да ги превърнат в консуматори без духовност. Попаднали в амазонската джунгла, представителите на развитата американска култура създават при сблъсъка си с местните жители своеобразна конкистадорска лаборатория. В нея те се опитват да превърнат един примитивен, но идилично съвършен свят в бездуховна консуматорска общност от болнави, наплагани, неспокойни и съревноваващи се индивидуалисти, които губят изконната си връзка с природата. Преподавателят и наемниците в романа на Лоран Гунел добре познават недостатъците на развитото общество, самите те страдат от тях и насилствено, дори извратено, ги внасят в примитивния, но почти съвършен свят на амазонските индианци. Асимилацията в праксеологичния план на връзката с другостта е двустранна, но и съпроводена от деструкция, защото ефектът от насието се оказва пагубен. Сандро се влюбва в жрицата на племето Елианта, а след това разбира, че съпругата му, Тифани, е убита от същите наемници, с които действа в синхрон. Същевременно преподавателят променя отношението си към природата и към джунглата. Най-съществената промяна в развитието на главния герой е свързана с факта, че той осъзнава безсмислието на предприетото отмъщение. Сандро решава, че трябва да престане да твори злини и че призиванието му е да разпространява знание. В крайна сметка героят напълно е асимилиран от местното индианско население и предпочита да остане с жрицата, защото преоткрива любовта и доброто. Баналният хепиенд на романа разкрива пълната асимилация на американския преподавател от културата на амазонските индианци. В края на „Обезумелият философ“ почти преобразените и асимилирани индианци от Амазония са лишени от всички „блага“, към които са се привързали, и вдигат бунт, а Кракус и наемниците са убити. Оказва се, че благодарение на опознаването на амазонските индианци Сандро не само разбира истината за смъртта на своята съпруга Тифани, но прави преоценка на своите ценности и намира нов път в живота си. Разсъждаването върху другостта и авторефлексията му дават възможност да направи избор, който е в полза на опознатите вече индианци от Амазония. Обичта и устоите на различни философски идеи сближават напълно американския преподавател с непознатата, но осмислена чужда култура, която той предпочита в края на романа.

В накратко анализирани романи на Лоран Гунел героите всъщност преживяват криза на идентичността. Жулиан попада на духовен наставник при пътешествието си до остров Бали и започва да

разсъждава върху проблемите си, провокиран от беседите с балийския лечител. Сандро, в желанието си да отмъсти за причинената болка, е принуден да търси начини, за да разруши щастието на амазонските индианци, но същевременно рязъждава върху собствения си живот и страдание.

Проблематиката на идентичността е разкрита в двата романа на Гунел чрез диалогизъм, проявяващ се на различни нива в повествователната структура на текстовете.

Романът „Човекът, който искаше да бъде щастлив“ се характеризира с особена диалогичност. Аз-повествованието разкрива постепенната промяна на главния герой чрез неговите постоянни разсъждения, оценки и самооценки. Вътрешният диалог на учителя е особено интересен и дори забавен, защото той не престава да разговаря с Другия в себе си, както и да противопоставя диалогично своето собствено Аз на другите, по-точно на балийците или на западните туристи в Бали. Иронията и самоиронията често характеризират вътрешния диалог на западния преподавател. Същевременно целият роман се отличава с диалогичен дискурс, отразен в множеството диалози между учителя Жулиан и неговия духовен наставник Самтянг. Именно тази отвореност и диалогичност позволяват на главния герой не само да се огледа в чуждата култура, но и да се обогати при срещата с нея².

Двамата герои от анализирания романи на Гунел осъществяват фикционални, но твърде възможни пътешествия в глобализирания ни съвременен свят. Проблемите, които ги вълнуват, напълно съответстват на съжденията на Васил Проданов относно диалога между културите: „Глобализацията е рамка, в която се извършва разширяване и диверсификация на „източниците на Аза“. Затова идентичността се превръща в един от централните проблеми на човека [...] Културните идентичности не изглеждат фиксирани, а непрекъснато в преход, свързани с различни културни традиции и „културни смесици“ в глобализацията се свят“ (Проданов 2005: 24).

Диалогизъм и криза на идентичността характеризират отново втория анализирания роман на Лоран Гунел – „Обезумелият философ“.

Авторовият глас се вмъква сред диалогичния дискурс в този роман, но вътрешният диалог на главния герой постоянно присъства, подобно на романа „Човекът, който искаше да бъде щастлив“. Повес-

² Относно диалогичността и взаимното обогатяване при срещата на различни култури вж. напр. Бахтин, М. *Естетика словесного творчества*. Москва: Искусство, 1986, с. 354.

твованието не се води от главния герой, но за сметка на това образът на университетския преподавател основно е разгърнат чрез множеството диалози с представителите на собствената му култура или с амазонските индианци. Колкото до вътрешния диалог на главния герой, той е особено интересен, защото разкрива няколко пласта от значението. От една страна, Сандро води диалог със себе си, като противопоставя своето собствено Аз на Другия в себе си, но и на гледните точки на другите около него. От друга страна, преподавателят постоянно се идентифицира с различни философски позиции, които добре познава, но понякога интерпретира манипулативно, за да оправдае пред себе си своите морални прегрешения по отношение на амазонските обитатели. Мислите на философи като Марк Аврелий, Декарт, Паскал или Сократ помагат на Сандро да рационализира своята позиция в конфликта с чуждата култура. Същевременно преподавателят успява да съхрани своята моралност след доста циничното интелектуализиране на отмъщението си. Именно мисленият диалог с философите, чиито концепции Сандро добре познава, помага на преподавателя да съхрани до известна степен своята културна идентичност и доброто у себе си. Баналният хепиенд в края на романа възвестява, че обичта и доброто при диалога с друга култура надделяват.

В резултат на сравнението между „Човекът, който искаше да бъде щастлив“ и „Обезумелият философ“ може да се обобщи, че Лоран Гунел разглежда проблема за културната идентичност чрез интеркултурните взаимодействия и диалогизма, характеризиращи двата анализирани романа.

Главните герои в тези текстове се променят и преминават към нов етап в своето развитие благодарение на взаимното проникване между ценностите на двете различни култури – собствената и тази на Другия. Гунел разкрива процеса на противопоставяне и взаимно опознаване на индивида с другостта като особено обогатяващ за всяка културна идентичност.

В романа „Човекът, който искаше да бъде щастлив“ няма асимилация при интеркултурното взаимодействие, а изборителност и културен синтез, водещи до съхраняването на универсални ценности като доброта, съпричастност, свободен избор и смелост.

В романа „Обезумелият философ“ обаче асимилацията е в двете посоки и в крайна сметка межкултурното взаимодействие има разрушителен ефект за двата противопоставящи се културни полюса.

ЛИТЕРАТУРА

- Гунел 2013:** Гунел, Л. *Обезумелият философ*. Превод Венелин Проиков. София: Колибри, 2013.
- Еко 2013:** Еко, У. *Да сътворим врага и други писания по случайни поводи*. Превод Габриела Големанска. София: Бард, 2013.
- Копринаров 2013:** Копринаров, Л. *Меланжсиране на културите*. София: Изток-Запад, 2013.
- Проданов 2005:** Проданов, В. Диалог и конфликти на културите. // *Диалог и култура*, 2005.
<http://www.old-philosophy.issk-bas.org/books/Dialogue_i_konflikti_na_kulturite.pdf>, ползван на 13/12/2015.
- Тодоров 1992:** Тодоров, Цв. *Завладяването на Америка. Въпросът за другия*. Превод Стоян Атанасов. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 1992.